

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

A „jámbor puttonos”-tól a „mendikás tónus”-ig

Kritikatörténeti reflexiók a 18–19. századi magyar közköltészethez*

Ha van a 18–19. századi magyar irodalomnak olyan rétege, amely társadalomtörténeti szempontból a legbeszédesebb, a közköltészetet kétségkívül ilyennek látjuk. Nemcsak az anonim szövegekre jellemző ez, hanem a közkézen forgó, variálódó műköltői alkotásokra is. Ezek irodalomszociológiai mozgása magán- és közterekké tette a kéziratokat, ponyvákat, kalendáriumokat. Most azonban ne a szokásos közlekedőedény- vagy rendezőpályaudvar-metaphora¹ legyen az útmutatónk, inkább az a kérdés: az egykorú magyar költők és irodalmárok közül ki mit vállal fel a közköltészetből, s mit nem? Ezzel a rendhagyó idéztfüzérral szeretném megköszönni Kerényi Ferenc örökre szóló dedikációját a Pest vármegyei monográfiában: „testvéremnek a közköltészetben”.

A következő válogatás csupán ízelítőt adhat a közköltészeti létmódra vonatkozó egykorú kritikai reflexiókból. Ezek elemzése önálló kutatást érdemel. Textológusként inkább csak olyan szemelvényeket idézek, amelyek a konkrét szövegismeretre és -használatra utalnak.

A legfőbb ellentmondás két fő pólus között feszül. Az egyik oldalon a privát versélmény, az önmagunk számára összegyűjtött, ezáltal újraélt és személyessé tett hagyomány öröme áll, a másikon pedig az önelvű irodalmi-kritikai kánon értelmezői közösségének elvárásai. Épp ezért tartom megfontolandónak Hegedüs Béla felvetését, mely szerint a későbbi önelvű irodalom működési elvei először mindig a közköltészetben jelennek meg, tehát ez a látszólag hagyományörző réteg egy adott kor progresszív lehetőségeit is kifejtette.² A Kazinczy-kor elhatárolódó gesztusai – némi sarkítással – épp ennek a jól felismert előkép-világnak, a deákos elitműveltség és a mezővárosi versfaragás közti óriási kulturális térben rejülő *lehetőségnek* szólnak: ha valahol volt működő „irodalmi élet” a korábbi évszázadokban, az épp ez az amorf közeg. A frissen szerveződő, ám éppúgy antik hivatkozásokra építő, önmagát klasszicizáló irodalmár-világ

* Készült az OTKA 104758. sz. pályázat és az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával, egy monográfia egyik fejezeteként. – A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 Az első, immár másfél évtizede használt metaforát Küllös Imola alkotta, a másodikat pedig e sorok írója, hogy valamiképp érzékeltetni lehessen a közköltészet helyzetét a magyar szépirodalom és a színhagyomány között. Bővebben: Küllös Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány), 20–21; Csörsz Rumén István, *Közköltészet – irodalom alatt, kultúrák fölött*, *Literatura*, 32(2006), 273–282, itt: 274–277.

2 Ennek oka épp a hagyományrétegek keveredése, állandó applikációja, átkódolása, amely a kész műveltségi panelek kreatív újrahasznosítását szinte mindig kezdeményezi. Köszönöm Hegedüs Bélának az (egyelőre szóbeli) konzultációt.

jogosan tekintett *tegnapként* a közköltészet aranykorára, s az írók bármikor könnyen felidéztek néhány elrettentő példát az alantasság és a fűzfapoézis köréből.

Ez az elhatárolódás ekkor kevésbé érinti még a népköltészetet, amelynek tudatos felfedezése és irodalmi integrációja ez idő tájt kezdődik Révai Miklós követői, majd Kultsár István és a Hasznos Mulatságok nyomán. A Herder-koncepció hazai változatának köszönhetően az értékek mérlegelésekor a paraszti ősköltészet külön serpenyőbe kerül, mint a (már középkori gyökereinél) tudós poézis, amely szétterjed, és így alantassá válik.³ Hosszú távon egymás ellen fordulna a két szövegmező? Hogy mégsem így történik, annak oka a magyar hagyomány összeforrottsága, a *litterae* mélyebb beágyazottsága és a magyar népköltészet integráló képessége lehetett. A lakodalmi köszöntők, a keservesek, a bujdosódalok, sőt a régies szerelmi líra egy része is nagyon hamar és intenzíven utat talált a paraszti kultúrába, mely így saját régiségén túl más társadalmi rétegek régiségeinek is lerakata, továbbéltetője lehetett. A leszálló mozgás néha nagyon hamar, valósággal az írók szeme előtt zajlott le. Kicsit sarkítva: egy régi közköltészeti szövegemlék „népivé válva” értéket képvisel, míg az egykorú íróársak tollán ugyanez a poétikai örökség csak fölös nehezéknek számít.

Csokonai talán ezért szólítja kortársait a szájhagyomány és a közköltészetben megbúvó, néha szóbeli, néha leírt értékek *egyidejű* felkutatására – számára éppígy összefolytak, egymást egészítették ki ezek a dimenziók:

Magyarjaim! Literátorok! ne tsak a' külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a' rabotázó együgyű Magyarat az ő erdeiben és az ő Scythia pusztáiban, hányjátok fel a' gyarló énekes könyveket, a' veszekedő Predikátiókat, a' szűr bibliopoliumon kiterített szennyes Romántzokat, hallgassátok figyelemmel a' danoló falusi leányt, és a' jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád' Szerentsi táborára, akkor lelitek fel a' nemzetnek ama' mohos, de annál tiszteletesebb maradványit, a' mellyeket az olvasott és útazott uratskáknak társaságában haszontalan keresnétek.⁴

Nyugat-Európában egyébként ugyanez történt, csak ott még gyorsabban (ezért radikálisabban és ekkor már nem annyira láthatóan): a hagyományos paraszti kultúrát egy polgári műveltség írta felül, ezáltal a népiség a múlt egyéb kulturális javaival együtt felértékelődött. Percy püspök személyében mindazonáltal továbbra sem a folkloristák ősapját kellene látnunk, hanem a folklorra nyitott irodalmárt...

Pillantsunk körbe először a belső nézőpontból: a sajátnak tudott-érezett, akként formált és képviselt közköltészet irányából. E hagyomány az írásbeliségből eredően ref-

3 Vö. KÜLLÖS Imola, *A magyar népdalfogalom története* = K. I., *Közkezen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2012, 13–34, itt: 13–19; Uő, *Szikra? Fatörzs? Forrás?: Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismeretéhez*, ItK, 118(2014), 595–610; VADERNA Gábor, *A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014, 13–50.

4 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Jegyzések és Értekezések az Anákreoni Dalokra* (1803 után) = Cs. V. M., *Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., Akadémiai, 2002 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 97.

lexív, hiszen sok módon képes érzékeltetni a befogadó-feljegyző és a szöveg viszonyát mind intellektuálisan, mind az érzelmek terén. Bőven akadnak beszédes címek és argumentumok, esetleg előszók, amelyek e viszonyról tanúskodnak a kéziratokban, néha a nyomtatásban is.

Mire valók a szövegek a magánirodalom terében? Hívjuk segítségül a versgyűjtemények tulajdonosait! A kéziratok címe gyakran hangsúlyozza az érzelmi kötődést: *Szívet gyönyörködtető világi énekek*, *Szíveket újító bokréta* stb. Egy bizonyos H. A. 1822-ben „több mulató, barátságos, s' jó Estvéket szerző, Énekeket foglaló Könyvetske” címmel jelölte meg gyűjteményét.⁵ Egy 19. század eleji verskézirat címe szintén a mulatságot, értsd: a hasznos időöltést, az unaloműzést írja körül: „Néhány rendesebben hangzó magyar dalok melyeket üres idők nyájassab' töltésére, és a' posványos henyelés' utálatos vétkének el mellőzése okáért öszve irogatott L. J. m[anu pro]pria”.⁶ Vigyázat: az unaloműzés nem feltétlenül a dalok olvasására-éneklésére vonatkozik, hanem legalább annyira a feljegyzés aktusára. Más gyűjtemények címe a válogatásra, az igényes előkészülethez utal: *Válogatott szép énekek*, *Egynéhány kiválogatott nóták*, *Gyűjteményes vetemény* stb. Ezeket a forrásokat továbbra is primer receptuális kéziratnak tekinthetjük.⁷

A Révai-korszak elejéről Kreskay Imre gyűjteményének (1788) előszavát érdemes hosszabban idéznünk. Ő ugyanis már nem önmaga szórakoztatását tűzte ki célul, hanem szerkesztett antológiának tekinti kéziratát, amelyben egyébként a saját versei alkotnak többséget (vagyis szekunder auktoriális forrás).⁸ Kreskay vállalkozása sok szálon kapcsolódik a nemzeti irodalomszervezés programjához, ennek megfelelően az ősmagyarokkal kezdi okfejtését:

Kedves Olvasó!

Mindenkor gyönyörködött kedves Hazánk a szép ódáknak, avagy Kellemetes Énekek rendes hangzásában. Olly elmés verseknek énekelgetésével zengedeztek nyelvi érdemes emlékezetű nagy eleinknek, még mikor a Tanais partyáról e boldog földre költözökdték: és illy érzékeny rendekkel áldották Mars, és Herkules akkori vélt Isteneiket, mikor már a fegyverrel sajátyakká tett földön bátran huzogatták-ki sátorjaikat. Tárogató Sipokkal, néha furuglyákkal kettőztették, [és] kellemesítették az együtt hangzó [...] deket: így gyakorlották az Ist[eni tiszte]leteket, így kiszítették, és bátorított[ák] szíveket a vér ontó tsatákra, és így végzették az Epimiciont, avagy ditsősséges diadal-

5 H. A.-énekeskönyv (1822), STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., jav. és bőv. kiadás, Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: STOLL + tételszám), 702. sz., III. Darab, címlap.

6 L. J. énekeskönyve (XIX. század eleje), STOLL 535. sz., 1a–b.

7 A tipológiáról: Csörasz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165), 38–39.

8 Kreskaynak az OSZK-ban őrzött másik kézírata, az 1806-os dátumot viselő *Magyar Ódák* (Quart. Hung. 202) a bibliográfiai leírással ellentétben ugyancsak tartalmaz néhány közköltészeti alkotást, esetenként Kreskay által írt válaszversekkel bővítve.

mi versek énekelését. Még a kinos halálnak küszöbén-is elől kérvén kedves kúrtyét a Nagy Lehem [!], avval fujta-meg szerelmes népétől butszuzó notáját. – De szinte mind szomorúak valának őseink notáji. nem tsuda: üldöztettek szüntelen, és öldöztek. egy véres tsatából meg-sem pihenvén, más ellenségnek voltak meg-gyözői. A Diadalomi verseknek énekelésében-is illetődvé emlegették Bajnok Pajtásoknak eseteket. E hanyatló [sz] ázadnak középe táján mintegy arany [idő]kre látván derűlni kedves Hazájának Fénnyét, vigabb hangokkal Zengedeztek szerelmes Népünknek nyelvej. Vajha tovább tarthatott volna öröme. De ime melly hamar jutottunk arra, hogy, ha Nemzetünknek szebb, 's gyengébb nemét énekelgetni halljuk-is tsak a dallnak pusza hangja tsiklandoztattya fűleinket, nem értyük idegen verseit. Szégyenlenek tudniillik már haza [!] nyelven énekelni, mert az idegen Szeretők azt nem értik; holott tegye-fel bár fejét amaz, de ugyantsak sem Gyöngyösy, sem Amade, sem Faludy, sem más számtalanok' énekes verseinek 's a régi magyar dalloknak elmességét fel-nem múlja. Nem tzélom nekem mind amazokat az Énekeket őszve [szed]-ni, mellyeket sok érdemes Poet[ák] Haza [!] nyelven irtak. Jó Barátimnak kevés munkáit, mellyekben magamnak-is némelly részetském vagyok, kivántom ezen egybe-szed[é]semmel a mindent feledékenység[be] temető időnek koporsójából ki-menteni: nem illetődvén azzal, hogy némelly el-fajúlt szívű magyar előtt, mind unalmas, tettetlen, és sótalan az, mi magyarul vagyok írva, jól tudván azt, hogy

Ha a gyenge szemek
 Napra nem nézhetnek,
 Az a Napnak nem vétke:
 Hibája a nyelvnek
 Ha beteg embernek
 Izetlen a jó étke.

K.⁹

Tehát a honfoglalók anyanyelvi és zenei gazdagságát a dalkincsük szomorú karaktere adta, ma viszont végre magyar nyelvű, vigabb karakterű irodalom is akad, ráadásul nem rosszabb, mint a női közönség által kedvelt külföldi. Itt három költőt említ, akik erősen belekeveredtek a közköltészeti szöveghagyományba: Gyöngyösi Istvánt, Faludi Ferencet és Amade Lászlót; közülük kettőt a váci *Énekes Gyűjtemény* előszava is példaképp sorol fel,¹⁰ sőt Amadét 1817-ben Kultsár István is dalköltőként emlegeti.¹¹

A külföldi népszerű költészettel való összevetés már ekkor toposznak számít, mint arra Mészáros Ignác kiadatlan antológiájának (*Tsallóközi Ódák, és Énekek*, 1765) mottója utal:

9 *Kreskay Imre-gyűjt.* (1788), STOLL 379. sz., 2a–3b. A kiszakadt lapszélek miatt egyes szavak csonkák, lásd []-ben.

10 Csörsz Rumen István, *Az első magyar lírai antológia: a váci Énekes Gyűjtemény (1799, 1801, 1803, 1823) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. Cs. R. I., Bp., reciti, 2012, 143–148, itt: 165.

11 Csörsz Rumen István, *Kultsár István és a Hasznos Mulatságok „köznépi dall”-ai (1818–1828) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. Cs. R. I., Bp., reciti, 2013, 143–204, itt: 149–150.

Nyomtatva más nyelven vannak ilyen Ódák:
Kik sem jobbak, Sem nem ollyak mint ez Ódák.¹²

Kitérőként idézzünk egy későbbi szöveget, amely a nemzet karakterét szintúgy kiolvashatónak véli a dalokból. (Ezzel tökéletes összhangban van a Tudós Társaság, majd Erdélyi János koncepciója, amely a *Népdalok és mondák* három kötetének alapelveül szolgál.) Egyúttal arra is példa, hogy a reformkori népdal-felfedezők tekintetét gyakran megzavarta néhány, egyértelműen műköltői szöveg közkeletű használata. A *Meddig fogsz még űzni, átkozott szerencse, engemet* kezdetű, 18. századnak tűnő keserves igen szép kritikátörténeti jegyzetet kapott egy kéziratban, amelyet feljegyzője, Kelecsényi Pál Erdélyi Jánosnak küldött be. A dal régiségét ugyancsak a melankólia felől értelmezi:

Illyesféle érzemény tellyes dal mely a' magyar Melancholiájával ösz-hangzásban van, több a' nép közt talalkozék; és talaltatódna – meglehet: hogy a' néptül szarmaztak, vagy annál hihetőbb a' miveltebb körökbül cselédség által a' nép közi átszivárogtak – a' dalama fenséges; Esztergomi cziganyoktül hallám húzatni.¹³

A melankólia mint a magyar (nép)költészet alaphangja nemzedékek óta visszatérő elem volt a hasonló nyilatkozatokban, nem beszélve a sírva vigadás 1850-es évekbeli kultuszáról. Szépen rimel Kölcsey szavaira a *Nemzeti hagyományok*ból; ezeket Kelecsényi is olvashatta. Kölcsey mintegy védelmébe veszi a szomorú alaptónust, ugyanakkor csak az egyéni sors és a közösségi traumák kifejezőjeként véli indokoltnak; a szerelmi panaszdalokat idegennek érzi:

Ami pedig a nemzeti búsongó karaktert illeti: annyira bizonyos-e, hogy búsongásra hajlás és a szabadságnak magas érzeme nem férhetnek meg egymással? Búsongás nemcsak szolgálásnak, de az érzés mélységének következése is lehet. A melancholiás temperamentum kisebb vagy nagyobb mértékű idegen vegyülettel is fátyolt von el a lélek felett; azonban a fátyol hevet és lángot boríthat maga alá. Magány és csend borongásban tartják a melancholiást, az örömmel szelíd kifakadásait ő nem ismeri; de lárma és zaj felriasztják andalgásiból, s innen a zajgó társaságok, s a szilajon csapongó örömmel teljes vendéglés; innen a vadászati és csatázási lárma-kedvelés, s a visszálkodást szülő békétlenség; innen a hirtelen fellobbanás lángja, s a féketlen kiáradozás utáni hirtelen elcsillapodás; innen a nemzeti muzsikának majd a pajkosságig eleven, majd a csüggedésig lassú hangjai, s több e félek. Nem lehet mondani, hogy e tulajdonok a poetai szellemnek útát záránának; magány és bevonulás a költőnek is sajátja, s édes ének szintúgy szokott a búsongás fátyola alól, mint az örömmel virágbokrai közzül zengeni. [...]

Egyéberánt a hagyomány elenyészte megtilt bennünket, hogy a régiebb kor sajátosságai felől hitelesen értekezhessünk; mert az minden kétségen túl a maga mesés alakjában is több pszichologi vonásokat szállított volna korunkig, mint a krónikának sovány tudó-

12 Mészáros Ignác *versgyűjteménye* (1765–1795), STOLL 280. sz., I [= II], 1b.

13 Kelecsényi Pál 4. *küldeménye* (184?), MTAK RUI 8r 206/166, 28a.

sításai. Az időkről, melyeket közelebb érünk, jól tudjuk, minő környülmények közül maradt reánk a vissza és előérzés bánatja, s az ezt tökéletesen kizengő *szegény bújdosó magyar* nevezet. De nem ajkainkon forog-e a *dicső nemzet* cím is? Tedd a kettőt egymásnak ellenébe, röpjül végig a hír és balszerencse váltólag következett századain lelkedben, s látni fogod, mi fény és homály az, melyek nemzeti érzésünkben fájdalmas vegyülettel ölelkeznek. Ki nem látja, hogy ilyen vegyület nem szülhet mást, mint sentimentalismust? De a magyar karakteri sentimentalismus a romantikaitól különböző. Ez fő vonását a szerelemtől, a magyar pedig hazájától és nemzeti fekvésétől kölcsönözi; a szerelem epedése nálunk nem hazai plánta, európai szomszédainktól nem régen kölcsönöztük azt, s mit nyertünk benne? ki találni nem nehéz.¹⁴

Térjünk vissza a Révai-korszakhoz! Ráth Máttyás kommentárja Révai felhívásához (Magyar Hírmondó, 1782) csak egyetlen Herder-féle szempontot mellőzött: azt, hogy a népköltészet *ellenszer* lehetne a sablonos műköltészet ellen; tehát nem volt konfrontatív.¹⁵ Ennek okát az iménti szinkretikus, művelődéstörténeti okokból összezsúszó hagyománymezők kölcsönhatásában keressük. Ahogy említettem, Ráth Máttyás, illetve a vele kortárs Pálóczi Horváth Ádám és Csokonai már személyes tanúja lehetett annak a felgyorsuló folyamatnak, amelynek során a paraszti folklórt mintegy elfoglalta a közköltészeti szövegtermés (vö. Bartók és Kodály száz évvel későbbi aggályjaival a faluhelyen is széles körben hódító magyar nótákról, az ernyedti úri osztály populáris kultúrájáról...). Ráadásul több műfajban gyors változások mehettek végbe, főként a ponyván könnyen terjeszthető vőfélyversek – először épp 1793-ban! –, ivónóták, illetve egyes lírai és betyár-epikai daltípusok találtak könnyen helyet maguknak. Ehhez nyilván az is hozzájárult, hogy az olvasni tudók köre gyorsabban szélesedett, mint az írni tudóké.

A lelkes nyilatkozatokon túl, mihelyt valóban népdallal találkoztak a literátorok, sok kifogás támadt ellene. Csokonai népdal- és népmeseidézetei (Szuszmir) jórészt komikusak, legalábbis kuriózum jellegűek.¹⁶ Ha pedig egy népdal nyilvánosan megszólalt, inkább visszatetszést keltett, mint gyönyörködést. Különösen akkor, ha értelmiségiek saját köreikben belül hangzott el. Az amúgy folklór iránti érdeklődéséről híres, szerb balladákat fordító Vitkovics Mihály elborzadva számolt be Kazinczynak arról, hogy 1809-ben Czinke Ferenc pesti egyetemi diákjai egy színielőadáson egy népdalt is énekeltek:

14 KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok* (1826) = K. F. *Összes költeményei, Nemzeti hagyományok, Parainesis*, szerk. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Osiris, 2008 (Osiris Klasszikusok), 198–199.

15 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfőig*, Bp., Akadémiai, 1978², 51.

16 KÜLLÖS Imola, *Közköltészeti és folklórhagyományok Csokonai Vitéz Mihály műveiben* = Uő, *Közkezen... i. m.*, 263–275; ZENTAI Mária, *Szuszmir mesél. Egy Csokonai-jelenet erotikus vonatkozásai* = „Nem súlyled az emberiség!...”: *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 633–637; HERMANN Zoltán, *Varázs/szer/tár: Varázsmesei kánonok a régiségben és a romantikában*, Bp., L'Harmattan, 2012 (Szó-hagyomány).

Fellépett a Professor Úr s egy kis beszédet declamált. Kihúllott fogai és retsegő szava miatt visszásan ütött ki [...]. Köpedelem volt hallgatni és látni. – de a mi legotsmányabb, az, hogy egy közülök Tilinkót fűjt, s bújdosik a disznó kilentz malatzával, effective danlotta. Egek! az Egri Gymnasiumban is nagy gyermekség lett volna, hát a Pesti Universitásban?¹⁷

Míg a színhagyományt, a népdalt nyers, „ősi”, mégis kissé bárdolatlan karakterével együtt valamelyest értékesnek láttatják, addig a sokat szidott ponyvakultúra kifejezetten az alantasság és elavultság egyik allegóriájává válik. Itt bizony nincsenek kedvcsináló, ars poeticát jelző bevezetők, a címadás viszont olyankor is újdonságokat ígér, ha kifejezetten régi anyagot közöl (*Hat új énekek, Leg-is-legújabb világi énekek* stb.).

Bod Péter több művében említ ponyvákat, de csak a hasznosabbakat emeli ki (Markalf stb.), a hitványakra nem vesztegeti a szót. A terjedelmesebb ponyvák Cornides Dániel bibliográfiájában is helyet kaptak. Simon József 1764-ben egy ponyvaversre, „A Szántó nótájára” (*Felkél jó hajnalban*) alkalmi versfüzért írt, s ennek preambuluma végigsorolja a ponyvákat: megrója őket mint trágár, alantas dolgokat. Saját földművesversét épp abból a célból írja, hogy legyen mit énekelni (s belőle mindenfélét tanulni) a szántóvetőnek a sok haszontalan profán ének helyett, hiszen „ér ez is avagy használ annyit, mint a Nyul Ének, Nád Sip, Czigany Cserebere Historiák”.¹⁸ Hiába sorjáznak Csokonai vagy Mátyási József ponyvákra is hivatkozó programírásai, mintha semmi sem változna. Hasonlóképp fogalmaz 71 év múltán Edvi Illés Pál egy 1835-ös kalendárium népismereti szövegében. Megtudjuk, hogy a fonóban is olvastak ponyvákat, méghozzá kifejezetten régi füzeteket:

Fonókai (fonóházi) multságok. Falu helyeken oly szokás divatoz, hogy számos fejr-népek téli estvéken bizonyos házhoz öszvegyülnek rokkáikkal, és mécs vagy gyertyavilág mellett fonogatnak. Illyen házhoz sietnek a' faluból a' férfiak is, névszerint a' fiatalság. Itt pipáznak, beszélgetnek, meséznek, tréfákat üznek. Itt olvastatnak a' komáromi gyárban készült danák, tréfák és Istóriák, Argirusról, Stilfridről, Markalfról; Itt találni a' Climius Miklóst is, Rontó Pált, a' Hármás Históriát és Farkas Antal erkölcsi iskoláját. Itt hallani találos meséket, köznépi danákat (mellyek töbnyire nem tiszta fülekre való) és sok paraszti tréfákat.¹⁹

17 KAZINCZY Ferenc *Összes művei: Harmadik osztály, Levezés*, s. a. r. VÁCZY János, I–XXI, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1891–1911 (a továbbiakban: KazLev.), VI, 277–278. Idézi MERÉNYI Annamária, „Újulunk szükség (?)”: Ungvárnémeti Tóth László és Czinke Ferenc polémiája = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára, szerk. AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, VADERNA Gábor, mts. TESLÁR Ákos, Bp., rec.iti, 2009, 115–123, itt: 121.

18 HUBERT Ildikó, *Simon József alkalmi éneke (1764)*, Lymbus: Magyararságtudományi Forrásközlemények, 2003, 289–306, itt: 290.

19 E[DVI] I[LLÉS] P[ál], *Miben áll a' Magyar-Nemzetiség? (Próbálat könyv-terü és hozzá-való szóradék)*, Magyar Hazai Vándor, 1835 (OSZK 734/1835), 51–60, itt: 58–59. Kiemelés tőlem: Cs. R. I.

Kecskeméthy Csapó Dániel a *Dalfűzerke* I. füzetének (1844) sorozatindító előszavában kitér a színpadról folklorizálódó dalok fontosságára, majd saját sorozatát szembeállítja az igénytelen ponyvakiadásokkal, bízva abban, hogy az ő kezdeményezését siker koronázza.

Ez okból addig is, míg a' m. tud. társaság, több évi gazdag gyűjteményéből, illyes valamit a' közönségnek felmutatna: bátorkodom, deákori gyűjteményimből, az illyesek után epedő közönségnek, *Cisio, álmoskönyv, szerencse-kerék, Angyal Bandi* 'stb. helyébe néhány kised dalfűzerkével, csemege gyanánt kedveskedni.²⁰

Ahogy említettem, nem mindenki volt ilyen elutasító, s észre kell vennünk a ponyvák és szövegeik iránti érdeklődés jeleit is. Csokonainál a „szűr bibliopolium” kissé groteszk képsora valójában a dudvák közt eldudvásodó somogyi ananász motívumára rimel: a pótlék-kultúrára, a helyettesítő szerepkörre, amelyet a közköltészet sokféle-képp biztosított még mostoha körülmények között is. Jankovich Miklós, Sebestyén Gábor vagy az erdélyi Aranka György és Gedő József²¹ szorgosan gyűjtik már a ponyvákat: bekötetik, tematikus jegyzékeket írnak róluk. Arankáé az egyik kolligátum borítótábláján maradt ránk, a reformkori Kelecsényi József pedig Erdélyi Jánosnak küldte be saját listáját. Erdélyi a *Népdalok és mondák* előszavában szintén utal a ponyvák közvetítő szerepére: ha a magyar népdal múltját nyomozzuk, nem hagyhatók figyelmen kívül.²²

A közköltészeti létmód egyik furcsa velejárója a másodlagos szóbeliség, hiszen ezek az írott szövegek gyakran nemcsak másolva és kinyomtatva terjedtek, hanem énekelve vagy szavalva is. E téren éppúgy sok az ellentmondás, mint arra Hovánszki Mária kutatásai figyelmeztettek.²³ Miközben Verseyhy és Csokonai rátalál az érzékeny dalköltészet össz-európai divatjára (ami szépen rimel a hazai énekköltészeti hagyományra), addig literátoraink sokszor fanyalognak, megvetően írnak az éneklésről, sőt az énekelhetőségről is. Érdekes, hogy sosem az autochton közköltészetet pellengérezik ki, hanem az azt imitáló, értsd: a népszerűséget hajhászó műköltészetet.

A legismertebb példa, amikor Kazinczy Ferenc megrója Márton Józsefet, aki szerinte azért adta ki kottával Csokonai *Békaegérharcát*, „hogy a' Mendikás [!] tonusú emberkéék a' palaczk mellett énekelhessék”.²⁴ Ugyanezt a kifejezést használja általában Debrecen ellen, s később Rummy Károly György és Wallaszky Pál recenzió-párbajában is előkerült.²⁵ De mit takart a „Mendikás tonus”? Demeter Júlia szavaival nem más,

20 KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániel, *Előszó* (Pest, 1844. aug. 20.) = *Dalfűzerke válogatott népszerű dalokból* fűzve K. Cs. D. által, Első fűzer, Pest, Emich Gusztáv, 1844, V. Kiemelés tőlem: Cs. R. I.

21 Gedő könyvjegyzékének fényképét Labádi Gergely jóvoltából ismerhettem meg, köszönöm segítségét.

22 Kontextusáról és Kölcsény-reflexióiról bővebben: SZILÁGYI Márton, *Erdélyi János és az irodalmi népiesség*, ItK, 118(2014), 519–525.

23 Legújabbban, összefoglaló igénygel: HOVÁNSZKI Mária, *Csokonai és az érzékeny énekelte dalköltészet*, Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó, 2013 (Csokonai Könyvtár, 53).

24 Kazinczy – Helmecky Mihálynak (Széphalom, 1813. jún. 3.) = *KazLev. X*, 396.

25 Egy meg nem nevezett költőnél, mint Wallaszky Pál idézi Rummy Károly Györgyöt, „kilátszik a deb-

mint a „populáris alacsony komikum sűrítménye”, legalábbis a Molière-fordítás nyelvi kódrendszerében.²⁶ Ámde honnan a névadás?

A diákközösség által századok óta gyakorolt, iskola- és önfenntartásra egyaránt szolgáló verses kéregetés, mendikálás hőskorában járunk. Az ekkor mondott rigmusok egyszerre emelkedett hangneműek (egyházi ünnepekre, a patrónusok vagy curatorok névnapjára, nyilvános vizsgák felvezetésére vagy lakodalomra szólnak), ám az adománykérés miatt egyben kissé alantasak és pragmatikusak is. E műfajcsoport, amely a néphagyományhoz is utat talált, a közköltészeti létmód egyik sajátos terméke. Kazinczy feltétlenül ismerte – halotti búcsúztatót legalábbis kellett írnia a pataki poétai osztályban, egy ilyen munkája fenn is maradt.²⁷ A toposzokat nem ritkán a nyakatekert eredetiségek ellensúlyozzák, e versikék közös üzenete pedig épp az volt, hogy a szavaló diák, egyben az egész iskola méltó a támogatásra, hiszen a tanulók sok nélkülözést ki kell álljanak (gyenge a koszt, hideg van, a tanárok és a praeceptorok gyakran verik őket stb.), mire ilyen szép szellemi teljesítményekre képessé válnak. Vajon ez az attitűd lenne a szálla Kazinczy szemében? Úgy tűnik, e jelző mögött számára a tudálékos, de valójában csak újramondó, dicsekvő, mégis kuncsorgó „poéták” archetípusa rajzolódott ki – a mendikáns feladatok során a leendő értelmiségiek mintegy rászoktak a kollégiumban ezekre, s akadt, aki később is ekként próbált érvényesülni. A már életében anekdotahőssé váló Berei Farkas András vándorköltő minden tétellel e játékszabályokat igyekezett fenntartani egy némiképp átalakuló világban, s így tukmálta verseit sokakra.²⁸ A mendikálás egyébként a legkevésbé sem debreceni sajátosság, hiszen Sárospatakról (Kazinczy alma materéből) is ránk maradtak e műfajok képviselői, de még nagyobb számban Erdélyből, ahol egész versfüzeteket ismerünk csupa-csupa köszöntővel.²⁹

A Kazinczy-féle *epitheton ornans* azonban nemcsak ezt az irodalom- és világfelfogást gúnyolja, hanem láthatólag az éneklő, különösen a palack mellett éneklő embereket általában. Sajátos törésvonal lehetett az énekelhető-énekelendő és a csak olvasásra szánt literatúra világa között. Dugonics ellen például ugyanő (bár felmentőleg) így ír az Orpheusban (1790):

receni mendikás tónus” („bey diesem blickt der Debrecziner mendikás tonus hervor”). BÁTORI Anna, „Velőtlen zagyvalék” és „kritikátlan apológia”: Wallaszky Pál válasza Rummy Károly György recenziójára, ItK, 118(2014), 403–419, itt: 415–416.

26 DEMETER Júlia, *A Molière-t fordító Kazinczy = Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 89–98, itt: 92.

27 Közli NAGY Júlia, *Halottbúcsúztató versek Sárospatakon Kazinczy korában*, Széphalom, 11(2001), 83–92.

28 Bővebben: KNAPP Éva, „A Lói Tanács Zabolázója”: Első kötet, *Berei Farkas András vándorköltő élete és munkássága*; Második kötet, *Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2007; Harmadik kötet, *Berei Farkas András vándorköltő társadalmi kapcsolatai és irodalmi elhelyezése; Mutatók és javítások*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2009.

29 Bővebben: Csörsz Rumen István, *Közköltészet Erdélyben a XVIII. század második felében (Néhány kutatási szempont)*, Erdélyi Múzeum, 2007/3–4, 157–166, itt: 164–165. A korszak anonim rigmusköltészetéből az RMKT XVIII. század közköltészeti alsorozatának 4. kötete (*Alkalmi költészet*) ad majd áttekintést.

Azok, a' kik ezt úgy nézik, mint közönséges Románt, melly szerelmet tanítani, vagy tsak némelly munkára nem született elmét egynehány únalmas óráitól *dajkai dallás* formán meg-szabadítani akar, erről a' munkáról igen kantsalul ítélnék: De nem ez volt az Író szándéka.³⁰

Mint Debreczeni Attila kifejti, itt Kazinczy tesz némi engedményt, hiszen „a régi időkre nézve a szólás és szokások durvasága indokolható, mert korfestő jellegű (a régi és népi azonosításának már említett korabeli jelensége tűnik fel ennek háttérében)”.³¹ Mivel viszont Dugonics munkáját mint regényt a ponyvákkal (*Stilfrid [és Bruntzvik], Argirus*) ítéli egyenrangúnak, összességében a „leg-alacsonyabb popularitás” világába sorolja a jelenkor mérlegén, ami tehát „az Árpád idejére» visszavetítve mentegethető, az a poézis saját körén belül menthetetlen”.³²

A görögös műveltségű Ungvárnémeti Tóth László 1818-ban *A' Költőnek remekpéldáiról, különösen Pindarról, 's Pindarnak Versmértékiről* értekezett. Itt komolyabb, esztétizáló gondolatmenetet szentel a popularitásnak, amely egyrészt vonzó lehet gyermeki „naivitásával”:

[...] az ének-költés, mint a' sziv érzeményének ömledezése, vagy Pindar szerint az elmének virága, gyakran csak azért is tetszik, mert bennünket az *emberi nemzetnek arany gyermekkorába* varázsol vissza, mellyért minden költemények között leginkább megérdemli az engedelmet, ha szinte nem egészen tenne is eleget a' jó ízlés törvényinek. De ezen költemény-nemben is külömség vagyton! *Egy köz-dalnak elég ha édes, 's ha a' szívet érdeklí; [...]*³³

Saját közegükben az eredeti közdalokat is értékesnek tartja és összegyűjtésüket javasolja, hiszen azok – Kultsár István késő herderiánus szavaihoz hasonlóan – a nemzet karakterét őrzik:

A' Magyaroknak igen sok *köz daljaik (scolia)* vagynak, mellyek valóban Anacreoni kedvességet lehellenek, 's annál inkább megérdemlenék, hogy öszveszedje őket valaki, mivel többnyire együgyűek (sőt a' Csere-háton aszszonyok, 's leányok) által szerzetnek,

30 SZÉPHALMY [KAZINCZY Ferenc], *Litteratori tudósítások* (Orpheus, 1790. január) = *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár: Források [Régi Kortársaink], 7), 34. Kiemelés tőlem: Cs. R. I.

31 DEBRECZENI Attila, *Ízlés és érzékenység* (A 18. század végi román-vita egyik összefüggéséhez) = *Építész a kőfejtőben – Architect in the Quarry: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára – Studies Presented to Péter Dávidházi on His Sixtieth Birthday*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Bp., rec.ití, 2010, 344–358, itt: 346.

32 Uo.

33 *Ungvárnémeti Tóth László összes művei*, s. a. r. MERÉNYI Annamária, TÓTH Sándor Attila, a görög nyelvű szövegeket gond. BOLONYAI Gábor, Bp., Universitas, 2008 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 9; a továbbiakban: RMKT XVIII/9), 502. Kiemelés tőlem: Cs. R. I. – Vö. a szív-argumentációjú kéziratcímekkel, amelyek a bennük foglaltak érzelmi kötődését tekintik elsődlegesnek – a kritikusok pedig ezt érzik nőies nézőpontnak.

's a' nemzetnek gyermekkori bélyegét legtisztábban adják elő. Mert csak egyedül a' köznép az minden nemzetben, melly a' Tudós-rend, 's a' Véd-kar (valamint a' test-tápláló részek a' fő, 's a' vég-tagok) között, teljes egyarányban nyugszik, 's eredeti tulajdoniból a' tökéletesedés rovására nem sokat veszít.³⁴

A *scolia* (a görög *szkholion* latinos alakja) az antik költészet egyik fontos, de illékony műfaja volt – Mindszenty Dániel a magyar népdalt épp ilyen megfoghatatlan, sőt rögtönzött alkotásként írja le.³⁵ A műfaj képviselői asztal mellett improvizálva születtek, a borról és az élet vegyes témáiról. (Furcsa módon az egyik legrégebb írott zenei emlék épp egy *szkholion*: a trallézi Szeikilosz sírtáblájába vésett rövid vers és kotta az i. sz. 1. századból. A sírkőfaragó a verset-dallamot kőbe vésve kiemelte a feledésből, de a halandóságról szóló vers így más értelmet is kapott. Mivel ezt az emléket csak 1883-ban fedezték fel, a műfaj korábbi értelmezéseiben nem játszott szerepet.)

Az ógörög irodalmat jól ismerő és imitáló Ungvárnémeti Tóth László azonban sokkal inkább a jelenkorához szól. Amikor úgy véli, igaztalan kritikák érik antikizáló költészete miatt, így fogalmaz:

De ez ellen külföldre kifogásokat tesznek: „Hogy a' Görög Költőségnek lelke a' század Geniusával ellenkezik; hogy a' pogány Mythologia a' Keresztény vallás lelkének ártalmára vagyon; hogy magunkat Pestről, vagy S. Patakról Athenába által nem tehetjük; hogy *Bakonyi Jutka*, vagy *Ziza Húgom* (a' Czuczám adta?) meg nem ért; hogy a' Görögség mesterkézett, nem természetes verseket, 's tanult nem született Költőt csinál.”³⁶

Miért épp „Bakonyi Jutkát” és „Ziza húgom”-at hozza fel a görögös lírát nem értő (értsd: provinciális) közönség megtettesítőjeként?³⁷ E két konkrét név két, közköltészetes karakterű irodalmi hősnőre utal: a mesterkedő Nagy János egyik dalának megszólítottjára,³⁸ illetve az örök vitapartner, Terhes Sámuel ciklusának címére. Kicsit árnyaltabb a kép, ha belátjuk, hogy amikor Ungvárnémeti Tóth ez utóbbin gúnyolódik, valójában saját múltbeli, diákos irodalomhasználatát távolítja magától, hiszen neki is volt egy Csokonait imitáló, kéziratos másolatban fennmaradt ciklusa *Niza vagy is másképpen a' senge szerelem dallokban* címmel (1809).³⁹ Ez az a kategória, ahogy manapság „valóvilágozunk” vagy „megasztározunk” értelmiségi körökben (tettetett borzadással, de pontos ismeretekkel), sőt ilyenféleképpen gondolom a 16–17. századi prédikátorok virágénekek elleni kirohanásait is. Ungvárnémeti Tóth László

34 Uo. Kiemelés tőlem: Cs. R. I.

35 Csörnsz Rumen István, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*, ItK, 118(2014), 611–628, itt: 617.

36 RMKT XVIII/9, 503–504. (Mindkét női név újra visszatér az értekezésben, uo., 507.) Kifejti, hogy egy „csekély köz-dalocskából” valóban nem hiányzik az antik tárgyi és stílusismeret, de az effajta dalok „mind-össze is egy felöltött érzeményt, 's valami mindennapi képecskét ábrázolnak”. Uo., 505.

37 Uo., 504.

38 NAGY János, XXIV. ének, *Pápa városát ditsérő bakonyi leány (Bakonyi Jutka, hol voltál? Pápa városában)* = N. J., *Nyájas Múzsza*, Győr, Streibig, 1790, 241–242.

39 RMKT XVIII/9, 93–154.

persze nem fájlalja, ha az ő verseit nem értik az effélék, hiszen világszerte akadnak nekik való, alantas poéták:

De egyébaránt, valamint én semmit sem veszítek benne, hogy verseimet százból kilencven nem érti, csak a' tíz hozzá értőnek tessenek; úgy a' bennem való veszteség is kipótoltatik az ő részökről az ifjú Érzékiben,⁴⁰ 's egyéb *fonóba való Dalosakban*, kik a' köznépek többsége szerint, valamint más nemzeteknél, úgy nálunk is számosabbak a' jó ízlésű Íróknál.⁴¹

Hogy a literátorok sokszor a női közönség igényeivel hozzák összefüggésbe a populáris ízlés rendíthetetlenségét, több irányból csúsztatás. A ránk maradt kéziratos versgyűjtemények többségét egyértelműen férfiak írták össze, s gyakran a női neveket viselő források is csupán a megajándékozott személyre utalnak. (Mindszenty Dániel ezeket az udvarlársképp készített kéziratokat és az emiatt átalakuló szövegváltozatokat is megemlíti.)⁴² Mégis úgy tűnik, ez a sarkított érvelés nem ment ki a divatból a 19. század elején sem, sőt valójában a jelenkorig végigkíséri irodalmi-művészeti életünket. A *Felelet a Mondolatra* (Szemere Pál és Kölcsey Ferenc gúnyirata, 1815) szinte a végletekig karikírozza, s néhány – ugyancsak karikatúrasisztikussá váló – utalást tesz a közkultúrára. Zafyr Czenczi levelében pesti zeneélményeiről olvashatunk, amelyeket boldogult férje oldalán élt meg:

[...] elmentünk a Beleznai kertbe, épen ott volt a' Bihary bandája, még most is jut eszembe hogy ezt húzta:

Csak olyan már a' világ
Kinek szoros kinek tág,
Lám én nekem a világ
Sem nem szoros sem nem tág.

Eszemadta Biharija, mondék, csak nem felsikoltva örömembe, be angyali módra húzza. Megérdemlené, hogy a' kezét megaranyoznák. – Czinczogások! felele a' férjem, estvére más musikát fogsz hallani.⁴³

A dalocska igencsak közköltészeties, tautologikus sorait valóban sokan ismerték ekkoriban. Fábián Gábor diákkori kéziratában is szerepelt, amelyet még Pápan írt össze 1810-ben:

40 Érzéki nem más, mint Terhes Sámuel gúnyneve az Ungvárnémeti Tóthot támadó írásai miatt a költő viszontválaszaiban. *Uo.*, 725.

41 *Uo.*, 507. Kiemelés tőlem: Cs. R. I.

42 Csörsz, *A Népdalok és mondák...*, i. m., 617–618.

43 *Felelet a Mondolatra Pesten 1815*, kiad. BALASSA József, Bp., Franklin-Társulat, 1913 (Régi Magyar Könyvtár, 11), 35–36.

Én nem tudom, a' világ
Kinek szoros, kinek tág;
Nekem ugyan a' világ
Se nem szoros, se nem tág.⁴⁴

Az asszonyka a *Hét Választóhoz* címzett fogadó koncertjén ellenben már az ásitással küszködött. A férje meg is dorgálta: „te néked nincs izlésed a Szép felől”. Másnap egy színházlátogatás pattintott ki újabb ízléskülönbségeket. Az opera egy kórusral kezdődött:

Hogy tetszik? kérde a' férjem, 's én mondék valami olly szépet, olly felségest vártam, mint *Pápán a' Deákok' Cántusa*, azonban itt csak holmi cifra, nyifra gornyikolást hallottam; még pedig musika mellett. Ez nekem ollyba tetszik, mint nálunk *a vak koldusok vásárkor* midőn a' hegedű mellett ezt éneklük:

Felemelé Kádár szemeit az égre.

„Istenem, hogy a' Cultúra illy gyenge lábön áll még Hazánkban, Micsoda gondolkozások ezek? a' cigány' hegedülésében áll a' Magyar eredeti Musika, 's a' Deákok' cantizálása, a' szép eredeti Magyar éneklés, 's a' Mozart 's Hayden Compositiója játszva a' Mesterek-től 's Mesternéktől semmi.”⁴⁵

Így sóhajtott a csalódott férj. Az asszony viszont, úgy tűnik, világos különbséget tudott tenni a közköltészet regiszterei között. Láthatólag arra számított, hogy az operában a populáris kultúra explicit, nyilvános formáihoz, például a kálvinista diákok kórusához hasonló élményben lesz része (ami ugyanolyan korszerű a szemében, mint a cigánybanda legfrissebb darabja), ám ehelyett a közköltészetben belül is alantának ítélt kolduséneket juttatta eszébe – amely egyébként egy ponyvára került 17. századi vitézi históriát takar.⁴⁶ A szép, új és rendezett popularitás helyett csak egy poros és elértéktelenedett műsorszámra futotta, ami viszont láthatólag közelebb volt a férje ízléséhez.

A férj csak azt tudta javasolni a honi hagyományokba „ragadt” Czenczinek, hogy mélyedjen el kissé a német kultúrában. Az asszony nem akar urának ellentmondani, így hősiiesen nyelvleckéket vesz, s táncolni, majd zongorázni tanul esztendőkön át. Mint írja, csak a férj halála vetett gátat annak, hogy teljesen elnémetesedjen az ízlése:

44 *Fábián Gábor énekeskönyve* (1810), STOLL 612. sz., 11a.

45 *Felelet...*, i. m., 36. Kiemelés tőlem.

46 Kiadása: *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 9), 161. sz. Hogy e szöveget már a 18. században réginek tartották, az egyik datálatlan ponyvakiadás címlapja jelzi, ahol szokatlan módon nem az újdonságra hivatkozva akarták reklámozni a kiadványt: *Kádár Istvánnak históriája, melly a' régiségekben Gyönyörködők' kedvéért a' Magyar Gazda' énekével bővítve. Nyomtatott ebben az Eftendőben*, Kolozsvár, Akadémiai Kvt. R 128942. A história címe is megerősíti, hogy régi dologról lesz szó: *Régi Magyar Vitéz Kádarról Emlékezet*, uo., [2].

A' ki a' napon jár, megtetszik a színén, én is az idő alatt egy kicsinyt elváltoztam volt. Igaz hogy szinte el voltam hitelve, hogy a Czigány Musikája, és a' Verbungos Katona táncza nem valami szép, sőt nevetségre való, 's ha a' Popovics Ūr idegen figurákkal kevert Magyar tánczát, a' Theátrumi Musikát, 's Lavottának Magyar táncznótáit láttam 's hallgattam, mindenképen akartam magamba verni, hogy ezek szebbek amazoknál. Igy kezdtem az olvasásra nézve megromlani. Már a' hajcsombókos Poéta verseit, a' búcsuztatásokat, 's egyéb a' félüket nevetve emlegettem a' férjemnek [...].⁴⁷

Az utóbbi célzás jól felismerhetően Pálóczi Horváth Ádámra utal, akinek megítélése ekkor már közel sem olyan kedvező, mint pályája elején. Ugyanez a gúnyirat céltáblára tüzi az ő népszerű *Strassburger*-nótáját (*Csipkebokor, kormos agyag...*; itt: *Lovagolni kurta farkú paripa körme tetején...*) is.⁴⁸

Hasonló gúnyolódás járja át egy operakritika sorait 1825-ben.⁴⁹ A névtelen ítésk több okból elhibázottnak tartja Bulafalvi Bors Sámuel *A kenyérmezei viadal* című, állítólag méltán elfeledett „énekes vitézi játékát”. A verselést és szóhasználatát alpárinak nevezi, a vőfélyrímekhez hasonlítja – sőt, már azt is vitatja, hogy a mű megérdemli-e az *énekes játék* nevet:

A' mi az Énekes nevet illeti, arról is feljebb szözlöttam, 's a' figyelmes olvasónak nem kell hoszasan magyaráznom, miért nem érdemli meg ezen darab az Énekes nevet? – mert némelly régi innen amonnan öszve szedett énékeken [!], 's még a' gyermekek előtt is esmeretes marsokon kívül semmit, a' mi az Énekes játékok tulajdona, benne nem talál, még tsak egy kettős Ének sints; mert az olyan *Falusi Cádentiákat*, mint a' 8-dik lapon is van: u. m. ifjúi szerelmem szép ideje, bártsak örökké zöldellene, mellyek hasonlók a' *paraszt vőfények verseléséhez lakodalomkor*, épen nem Énekes Játéki darabok; hanem olly sületlen felkiáltások, mint mikor a' fent említett vőfények magokat jól fel pályinkáztván, el ordítják magokat, 's némű némű Ének formára két három cigány nyomorult tintzozgása közben el kintornálják: lábaszára bordaja, a' tiszmba huzája. De a' mi Ének van is, azt kell megjegyezni róla, hogy a' jelenések készültek az énekek kedvéért, nem pedig a' darab foglalatjáért az Énekek, a' minek talám a' lesz az oka, hogy az Énekek már régiek, 's idősebbek is talán a' szerzőnél: egyébaránt a' *Kenyermezei viadalban*, úgy vélem, nem is lehetnek Énekek, a' hol az illyen aetheri, 's tsak a' tündérek nyelvének annyi foganatja sints, mint egy közönségesen szeretett vezér rajta, vagy egy huszár teremtette kiáltásának.⁵⁰

Nemrég Szigeti Csaba egész könyvet szentelt a 19. századi magyar irodalomba beemelt régebbi – de többnyire kortévesztő – vendégszövegek kultusz történetének.⁵¹ A műked-

47 *Felelet...*, i. m., 37.

48 Köszönöm Szilágyi Mártonnak, hogy az adatra felhívta figyelmemet.

49 *Könyv-vi'sgálat*, Tudományos Gyűjtemény, 1825, VII, 88–89. Kiemelés tőlem: Cs. R. I.

50 *Uo.*

51 SZIGETI Csaba, *Van, hiszen lehet (lehetséges régi magyar költészet a modern történelmi regényekben)*, Bp., Balassi, megjelenés előtt. Köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratban megismerhettem a könyvet.

velő opera is kísérletet tett ilyen intertextualitásra, de ezt a korabeli kritikus egyáltalán nem fogadta rokonszenvvel, különösen a *Rákóczi-indulót*, sőt kimondja annak valószínű 18. századi eredetét is: „azon 4. Rákóczyak közül, a' kik Erdélyi Fejedelmek voltak, egyiknek se lehetett a' kérdésben forgó Mars tulajdonok, risum teneatis amici!”⁵² E kultuszértékű énekek – fontosságuk okán – gyakran bekerültek az esztétikai diskurzusba, de változó megítéléssel. Nem szövegük minősége, hanem kedvelőik habitusa okozott gondot. Martinovics Ignác és Laczkovics János röpiratában olvashatjuk, hogy a 18. század végi magyar nemes unos-untalan „Bercsenyi, Rákóczi, Bezerédi nótáit füleket bosszontó tárogató sípon [...] fújja, danolja”.⁵³ Ironikus volt a *Rákóczi-nóta* felléptetése Csokonai *Culturájában* is, ráadásul hangsúlyozottan nyelvjárásias kiejtéssel énekelték – de még így is jókora bonyodalom kerekedett belőle.⁵⁴

Berzsenyi Dániel 1818 táján szintén említi Dayka és Kölcsey verseiről írt kritikájában: „csak olyan, mint mikor a muzsikus húrait próbálgatja, s vesszük észre, hogy szomorút akar, de még nem tudjuk, hogy az a Rákóczi nótája lesz-e, vagy Mohácsé”.⁵⁵ Ez utóbbit, a mohácsi vésről írt, ponyván is terjedő emlékdalt Csokonai még nótajelzésként használta *Egy kesergő magyar* című verséhez. Hosszan tartó népszerűségére utal, hogy Széchenyi István a *Hitel* előszavában (1830) épp erre az énekre hivatkozik, amikor a múlt dicsőségét sirató, csak hátrafelé tekintő hazafiakat jellemzi:

Némelyek szomorúan füttyörészik el a mohácsi veszedelem nótáját, s azt hiszik, ott van koporsója minden scytha fénynek. S tán úgy van, ámbár én nem hiszem – de az okos ember nem néz annyira háta mögé, mint inkább maga elibe, s elveszett kincse siratása helyett inkább azt tekinti s vizsgálja, mit menthetett meg, s avval bélelgedni és lassankint többet szerezni iparkodik.⁵⁶

A későbbi rokon műfajok képviselői is részesülhettek a kultikus szövegeknek kijáró tiszteletben. Egy kis betiltás vagy rebellió-gyanú sosem ártott. Terhes Sámuel *Nem úgy van már, mint volt rég* kezdetű közéleti dala például egy, a 19. század első felében összeállt kolligátum egyik egyleveles kéziratában *Constitutionalis Tiltott Ének* címmel szerepel.⁵⁷ Ennek ellenére több nyomtatott kiadásáról tudunk a korszakból (például ponyván és a sárospataki *Érzékeny és víg dalok* kötetében), ellentétben a kuruc tematikájú dalokkal.

Ezzel visszaérkeztünk a szemelvények sorozatának kiindulópontjához: az önmagunk számára megörökített, legfeljebb a kisközösséghez szóló szövegekhez.

52 *Könyv-vi'sgálat, i. m.*, 99.

53 *A Magyarország gyűlésiben egybengyűlt...*, 1791, idézi SZABOLCSI Bence, *A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje* = Sz. B., *A magyar zene évszázadai*, II, Bp., Zeneműkiadó, 1961, 280.

54 SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura), 246–253.

55 BERZSENYI Dániel *Prózai munkái*, s. a. r. FÓRIZS Gergely, Bp., EditioPrinceps, 2011 (Berzsenyi Dániel Összes Művei), 62.

56 SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, 1830, XIII–XIV. Köszönöm Küllös Imolának, hogy felhívta figyelmemet e szövegrészre.

57 OSZK Oct. Hung. 1449, 38a–39a.

Próbáljuk meg visszatekintve, kissé rendszerszerűen vizsgálni a fenti idézeteket! (Annak ellenére érdemes megkísérelnünk, hogy a közköltészet tág időbeli, társadalmi és esztétikai határai miatt voltaképp bármelyik jelenségre hamar találunk ellenpéldát is.)

A literátus körök 19. század eleji ellentmondásos viszonya a közköltészethez lát-hatóság több tényezőn múlik. Egyrészt az írók többsége ismeri a kéziratos kultúra tág lehetőségeit, beleértve a rebellis szövegek, pasquillusok stb. terjedését. Ilyen vitathatatlan érték az egyházi dogmákkal szembemenő, nem korlátozható világiasság annak minden regiszterével együtt, sőt a kéziratok címében néha megfogalmazott „tartalmas időtöltés” igénye is. A közköltészet képes volt az önelvűség szempontjának vágyott alkalmazására, amelytől egyelőre mindenki elég messze járt. Másrészt a nyomtatott nyilvánosságért folytatott harcot se feledjük, a sajtóorgánumok kálváriáját, a Ferenc-kori cenzúra útvesztőit. A közköltészetnek ekkor e téren erősebb a pozíciója, mint a magas irodalomnak: szinte teljesen övé a ponyvák és a kalendáriumok nyilvánossága. A vegyes repertoárú váci *Énekes Gyűjtemény* (1799-től), majd a sárospataki antológiák (1826, 1834) jelzik, hogy apránként a könyvek terrénumába is eljuthatott néhány közköltési alkotás. A Hasznos Mulatságok köznépi dalai ugyanezt a térhódítást tükrözik egy újabb dimenzióban. A 18. század végi tudatos értékmentő mozgalom, a régiségek kultiválása, a patrióta irodalomszervezés is neki kedvez, hiszen örömmel fedezik fel a kéziratokban a kétszáz éves vitézi énekeket és a késő reneszánsz szerelmi lírát: ráerősítenek jelenlétükre, továbbmásolják a régi forrásokat (Jankovich és Dugonics mindenképp, de másokra éppígy gyanakodhatunk), s avatott szemmel ismerik fel e réteg képviselőit a ponyván is. Ezt a regisztert a kéziratosságban aligha tartották alantásnak, legfeljebb korszerűtlennek.

A közköltészet azonban számukra nemcsak ezt képviselte, hanem a mások által uralt irodalmi közéletet, a mesterkedő hagyomány és a kollégiumi-alkalmi poézis ki-irthatatlan jelenlétét is. Jól tudták, hogy ez nemcsak a divat függvénye, hanem az oktatással összefonódó, hajdan tán progresszív, ekkorra viszont már kontextusfüggővé, parciálissá váló hagyomány. Ezek összjátékát jól példázza a már említett, állandó lecsúszással küzdő, mégis főúri támogatókat szerző (értsd: szüntelenül kierőszakoló) Berei Farkas András élete, aki gyakorlatilag ekkor már teljesen elavult poétikai elvek nyomán alkotott, s afféle soványka Gvadányi-epigonként menedzselte végig magát az életén.⁵⁸

S. Varga Pál értelmezésében a közköltészet ekkoriban már nem annyira hagyományközösségi tényező, mint az előző században, vagy csak bizonyos rétegei. A többsége „elállja az utat” a lírai individualizmus, a kritikai reflektáltság, az írói csoportosulások programértelmezései stb. elől.⁵⁹ A diákkori nosztalgia pedig még nem minden. Kerényi Ferenc egy fontos gondolatmenetében már pontosan feltárta a helyzetet, amely okot adott akár Kazinczy, akár a *Felelet...* szerzőinek fanyalgására: „a XIX. században

58 Bővebben: KNAPP, i. m.

59 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 286.

is élő közköltészet a már világirodalmi személyiségeket is felmutató nemzeti irodalom mindenkori első vonalának esztétikai mércéjével mérettetett, és ezen az egzámenen értelemszerűen megbukott”.⁶⁰

A közköltészet és holdudvara tehát magát a *litterae* világát idézte fel nekik, a letűnőben lévő Atlantiszt, amelynek magasabban fekvő vidékei még lakhatók, míg a többi szép lassan elmerül a tengerben, s legfeljebb a szájhagyományban őrizheti meg pozícióit. Más kérdés, hogy a közköltészet felfedezése körüli reformkori hullámok, majd Erdélyi János törekvései visszaemelték belőle ezt-azt a kultikus térbe, s Thaly Kálmánnak sem kellett a semmiből kezdenie az ereklyegyűjtést. Azt azonban Csokonai kiáltványa is egyértelművé teszi, hogy a *litterae*-nek ebbe a rétegébe valamiképp a szóbeliség is beletartozik, hiszen a közköltészetet másodlagos-harmadlagos oralitásként is értelmezhetjük: az iskoladrámától a pincegádorig, a menyegzőtől az exameni dalokig vagy a katonatoborzásig. Ezt mai, íráscentrikus irodalom-felfogásunkkal aligha tudjuk megragadni, de sajnós hang- vagy filmrögzítés híján még csak sejteni is csak alig-alig.

Egyre világosabban látszik, hogy a *litterae* megengedő szabályainak és iskolásságának, funkcionalitásának és alkalmiságának, imitációs és topikus anyagkezelésének hatásai alól a magyar közköltészet sosem tudott s nem is akart mentesülni. Nem szállt vele szembe, legfeljebb parodisztikus hangnemet keresett, avagy még gyakrabban az alászálló retorikai-poétikai nyersanyagokat tartotta végsőkéig játékban, egyúttal a későbbi önelvű irodalmiság eszköztárát és habitusát (például érzékenység, kétszeres veselés, népiesség) fejlesztgetve. Ahogy a dinoszauruszok árnyékában éldegéltek a hajdan tőlük elágazott, akkortájt még csak cickányforma ősemelősök, úgy tudott kitartani a közköltészet saját, kettős kódolású, progresszív és regresszív elemeket vegyítő működésével a 18., majd a 19. század díszletei között: fél-nyilvános és fél-privát önelvűségben.

Ugyanakkor az újítók, élükön Kazinczyval, épp az ismerősség, a kényszerű jártasság (Sárospatak vagy Debrecen kollégiumi hagyománya) miatt fordulnak el tőle, emiatt érezhették porosnak és meghaladottnak. Közvetett módon tehát ők maguk legitimáltak, hiszen a *litterae* hagyományrendszerébe „ágyazták vissza” a közköltészetet, épp távolító, kitagadó gesztusaikkal. Mert ekkor könnyebb vele szembefordulni, mint érényeit megtartani és beépíteni – ez majd Petőfi szerepjátszó dalaira, Arany iróniájára, Mikszáth és Jókai hangulatfestésére vár.

A nyomtatás másrészt a tömegkultúra felé mozdítja el a szövegeket, még akkor is, ha számos ponyva csak kis példányszámban, szórványosan terjedt. A közköltészet eredeti közege viszont nem a tömegmédiá, hanem egyértelműen a szubkultúra. Először a középkori udvari irodalom, illetve a vágánsok elitizmusa jogositotta fel a költőket a nem-antik Európában a társadalombírálatra, a szerelmi tematikára, a tabutémák versbe szedésére (ez adhatja meg a kulcsot a vágáns-bűnöző szerep mögé rejtőző Villon világképéhez is). A kora újkori sérelmi műfajok protestáns felidézése és popularizálása elválaszthatatlan a 18. századi politikai helyzettől, így ezt a szöveghagyományt második generációs vonások is erősítik. Mindez azonban nem tud és nem is akar tömegkul-

60 KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002 (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához, 3), 205.

túrává válni; *ez a hagyomány sokaké, de nem akármé.* Egy okkal több, hogy ne keverjük a korai népdalgyűjtéssel, vagy csak annyira, mint maguk a korabeli szemlélők, akik a köznépiség legalapvetőbb vonását az általános ismertségben vélték felfedezni. A ponyva váratlanul képes meggyorsítani a hatalmas kéziratos hagyományfolyam mozgását: amit szárnyára vesz, az önálló életre kelhet, saját kontextust teremthet – egyúttal viszont tucatárúvá válhat, akárcsak a benne kódolt, esetleg hajdan csoportfüggő üzenetek, identitáselemek. A ponyva tényleg mindenkié volt: két polturáért a parasztemberek és a könyvgyűjtők is megszerezhették. A közköltészet saját szociológiájában épp ez a folyamat, a vágyott és rendezett nyomtatott nyilvánosság elérése jelenti a kulturális javak (hangsúlyozom: rendszeren belüli) alászállását. A közköltészet egésze ettől természetesen még nem válik tömegkultúrává, s nem tűnnek el belőle az elit vonások, noha a nyilvánosság ilyen kettőssége megnöveli a támadási felületeket is.

A közköltészeti hagyomány mozgásterét, mobilitását tehát jogosan irigylük az új szemléletű kritikusok, bár a módszereit divatjamúltnak érzik. Egyszerre ábrázolják szegény vidéki rokonként és gátlástalanul gazdag nagybácsiként. Egy dolog azonban sose változik: mindig sajátjuk, örökre rokonuk marad.